Rotes Gold. Das Wunder von Herrengrund

Katalog. Hrsg. V. Andreas Herzog, Dušan Buran und Marius Winzeler.
Sandstein Verlag 2025, 204 s. ISBN 9783954988235

Medzinárodný výstavný projekt „Červené zlato“, realizovaný v spolupráci Bergbau- und Gotikmuseum Leogang, drážďanského Grünes Gewölbe a Slovenskej národnej galérie v Bratislave, predstavuje verejnosti pozoruhodný umelecko-zberateľský fenomén novoveku – špaňodolinské medené nádoby a barokové handštajny zo stredoslovenských banských miest produkované cca od polovice 17. st. do polovice 19.st. Rovnomenný katalóg pozostáva z Prológu, troch špecializovaných štúdií k téme výstavy, vlastného Katalógu vystavených predmetov a Epilógu ilustrujúceho ich súvislosti s moderným umením.

V **Prológu** sa prostredníctvom citácií historických cestopisných a encyklopedických diel zo 17. – 19. st. (vrátane Mateja Bela) ihneď upriamuje pozornosť na to, čím špaňodolinské nádoby fascinovali v čase svojho vzniku: cementačný proces, ktorý umožnil po ponorení železných predmetov do banských vôd v podzemí štôlní ich chemickú premenu na meď, vnímali súčasníci ako zázrak a tak ho aj popisujú. Dobové citácie predstavujú ideálny úvod k tomu, čo by sa následne očakávalo – chronologický pohľad na históriu Španej doliny s dôrazom na prosperujúce baníctvo a hutníctvo. Nasledujúce polstranové heslo o Španej doline citované z „Veľkej knihy o Slovensku. 3000 kľúčových hesiel“ z r. 2003 (autor E. Hochberger, s. 19) a rovnako ani nie jednostranová charakteristika obce od M. Winzelera s názvom: „Deutsch – slowakisch – ungarisch?“ (s. 20) sú v tomto smere nedostatočné, obsahujú v podstate len 2 – 3 vety o histórii. I keď viaceré historické fakty sú roztrúsene spomenuté v nasledujúcich troch štúdiách (najmä v štúdii B. Hodásovej), práve systematicky usporiadaný aspoň dvoj- alebo trojstranový prehľad o dejinách (vo svojej dobe svetovo významného) banského regiónu by si tu miesto rozhodne zasluhoval. M. Winzeler tu tiež nesprávne vysvetľuje termín „Dolnouhorské banské mestá“. Vzhľadom na to, že táto terminologická otázka sa pertraktuje prakticky na každom fóre, kde sa prezentuje problematika našich stredovekých a novovekých banských miest (a časté zamieňanie si s pojmom „Dolnej zeme“, t. j. nížinaté oblasti južného Maďarska a s ním hraničiacich krajín Balkánu), považujem za potrebné detailnejšie objasnenie. Podľa Winzelera sa názov odvodzuje od toho, že dolnouhorské banské mestá sa nachádzajú „pod riekou Hron“ (unterhalb des Flusses Gran), zatiaľ čo hornouhorské boli „nad“ Hronom (oberhalb des Grans). Treba jasne vymedziť, že pod dolnouhorskými mestami sa v tradičnej nemeckej („niederungarische Bergstädte“) aj maďarskej („alsó-magyarországi bányavárosok“) historiografii chápe 7 banských lokalít na strednom Slovensku: teda Kremnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Banská Štiavnica, Banská Belá, Ľubietová a Pukanec. Všetky sa nachádzajú na strednom toku rieky Hron po oboch brehoch, 3 na jednom, 4 na druhom. Už len preto Hron nemôže byť „deliacou čiarou“ medzi (dolno-) a (horno-)uhorskými banskými mestami. Pripomeňme definíciu najrenomovanejšieho odborníka na dejiny uhorských banských miest, maďarského historika hospodárskych dejín Oszkára Paulínyiho: Po dobytí Budína Turkami roku 1541 a prenesení ústredných štátnych orgánov do Bratislavy, resp. neskôr do Viedne sa vytvorila nová perspektíva, v ktorej Dolné Uhorsko siahalo po východné hranice Liptovskej-Zvolenskej-Novohradskej župy.[1] Za nimi smerom na východ bolo „Horné Uhorsko“ s „hornouhorskými“, t. j. Spišsko-gemerskými banskými mestami (na Slovensku

[1] PAULÍNYI, O.: Eigentum und Gesellschaft in den niederunggarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der de utschen Kolonisationsstädt in Ungarn. In: *Der Aussenhandel*

Obr. 1: Paulus Kolbany: Handštajn. Banská Bystrica, 1763. Deutsches Bergbau Museum Bochum. Reprofoto: katalóg výstavy.

Smolník, Rožňava, Gelnica, Spišská Nová Ves, Jasov a tiež dnes maďarské Rudabánya a Telkibánya). Ide tu práve o obdobie, ktoré je v centre pozornosti tohto katalógu.

Prvá zo štúdií z pera autorky Tiny Asmussen: **„Železom som bol, teraz som meď, raz budem zlato“** (s. 25 – 35) sa zameriava na vzťah baníctva a alchýmie v ranom novoveku. Podrobne vysvetľuje dobové názory na kovy ako „živé“ elementy či organizmy, ktoré môžu nielen rásť a regenerovať (obnoviť sa po opustení baní), ale sa aj premieňať (transmutovať) z jedného kovu na druhý. Cementačný proces praktizovaný tak v „dolnouhorskom“ (Špania dolina), ako aj „hornouhorskom“ banskom revíre (Smolník[2]) bol vnímaný ako dôkaz možnosti takejto premeny: z menej ušľachtilého kovu (železo) vzniká kov cennejší (meď) s očakávaním, že sa podarí dosiahnuť vytúženú premenu na zlato. Štúdia popri takýchto nádejách popisuje aj riziká a sklamania – tragický osud v r. 1597 popraveného neúspešného alchymistu Georga Honauera (s. 29 – 31). V závere (s. 34) osobitne zaujmú vlastné pokusy autorky s procesom cementácie medi (o.i. konštatuje svoje prekvapenie nad jej rýchlosťou) – o to viac je pochopiteľný údiv a úžas, ktorý vo svojej dobe vzbudzovala a ktorý je slovne zachytený v nápisoch na nádobách zo Špane doliny.

Druhá štúdia od Henrike Haug: **„Handštajny a ich význam…“** (s. 37 – 56) sa zameriava na fenomén tzv. handštajnov. Pôvodne šlo o vzorky horniny určené na testovanie čistoty a obsahu kovu – teda výnosnosti ťažby. Tieto vzorky – prírodný materiál – sa zasadzovali do čoraz zložitejším umeleckým spôsobom stvárnených miniatúrnych modelov bansko-industriálnej krajiny s postavami baníkov a strojov v rôznych fázach ťažby a spracovania rúd. Niekedy sa kombinovali aj s pietno-religióznymi motívmi (ako príklad slúži motív Ukrižovanie na Golgote, alebo Olivová hora od jáchymovského zlatníka Caspara Ulricha, s. 38 – 42). S použitím zlata, striebra a rôznofarebných minerálov z príslušných nálezísk sa handštajny stávali demonštráciou statusu a bohatstva majiteľov baní, v niektorých prípadoch (nosenie počas procesií) až na úrovni kultu relikvie. Henrike Haug sa vo výklade sústreďuje na handštajny z regiónu Krušných hôr, najmä z ich saskej časti, kde čistota horniny dosahovala koncentráciu takmer rýdzeho striebra – čo ilustruje citáciami z diela najvýznamnejšieho (zo Saska pochádzajúceho) mineralóga a banského vedca 16. storočia, Juraja (Georgia) Agricolu. Na vybraných príkladoch z dvora saských kurfirstov 17. storočia autorka predstavuje genézu vzniku handštajnov, a odkazuje na konkrétne inventáre zo zbierok súčasných európskych múzeí vrátane exponátov tohto katalógu. Širší kontext dobového vnímania metalurgie vo vzťahu k handštajnom a ich funkcii (sedem najdôležitejších kovov je odvodených od siedmich planét), ako aj už v tom období pociťovaných devastačných dopadov ťažby na prírodu

Ostmitteleuropas 1450 – 1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Ed.: BOG, I. Köln – Wien 1971, III – VII, s. 525.

[2] Na s. 27 a 31 autorka nesprávne označuje Smolník za „dolnouhorské“ banské mesto. V dobovom vnímaní bolo „hornouhorské“.

a krajinu zobrazovaných na handštajnoch (zúbožená Zem obviňuje svoje deti – ľudí za dôsledky ich činnosti) dokladá ďalšími citáciami z traktátov saských učencov a Agricolových súčasníkov Lazara Erckera (s. 44) a Paula Schneevogla (s. 48).

Pre samotnú tému výstavy je kľúčová štúdia Barbary Hodásovej: **„Tam, kde sa železo mení na meď…“** (s. 53 – 71). Autorka uvádza svoj príspevok rokom 1605, kedy boli v podzemí baní v Špianej Doline identifikované cementačné vody, ktoré umožňovali onú „zázračnú“ premenu železa na jemnú meď. Cestovatelia (zvlášť známy je anglický lekár E. Brown) referujú nielen o samotnom procese v Špianej doline, ale aj o zdobených nádobách, ktoré sa z nej vyrábajú a o nápisoch na nich. Nápisy majú svoju ustálenú typológiu a často obsahujú priamy odkaz na svoj geografický pôvod. Štúdia poukazuje na silnú väzbu celého regiónu vrátane okolitých hradných panstiev na Viedeň – priamu podriadenosť Dolnorakúskej komore (treba poznamenať, že mala svoje historické dôvody koreniace ešte v stredoveku). Popri nádobách sa autorka venuje tiež barokovým handštajnom z prostredia stredoslovenských banských miest, ktoré sa oproti saským a tirolským náprotivkom zhotovovali cca o storočie neskôr. Hoci mali zjavný vzťah k Špianej doline ako miestu ťažby – priemyselnej zóne, ktorú aj vizualizovali (a sú teda tiež doplnkovým historickým prameňom), podľa dostupných údajov sa usudzuje, že fyzicky boli vyrábané najmä v zlatníckych dielňach sídliacich v Banskej Bystrici, do ktorej chotára Špania dolina patrila. Banská Bystrica na rozdiel od Štiavnice či Kremnice nebola založená nad náleziskami a teda nemala svoje bane priamo na území mesta. Najspektakulárnejší známy kus (ktorý nie je súčasťou výstavy), pochádzajúci z dielne kremnických majstrov M. Scarwutha a F. Glantza, bol vytvorený a odovzdaný adresátovi r. 1764 pri príležitosti návštevy následníka trónu (budúceho cisára Jozefa II.). Dnes sa nachádza v zbierkach Umeleckohistorického múzea vo Viedni (s. 65 – 67). Handštajny mali teda okrem dekoratívnej a reprezentatívnej aj sociálnu funkciu – prejav vazalstva formou daru vysokopostaveným osobám (pripomeňme v tejto súvislosti „novoročný dar“ panovníkovi, ktorý nachádzame v kremnickom archíve ako formu zdanenia už na prelome 14. a 15. st.). Na druhej strane boli tiež formou odmeny, benefitom, ktorý si odnášali funkcionári banskej komory po

Obr. 2: Neznámy zlatník: Špaňodolinská miska s dvoma baníkmi a minerálom (kremeň), 18. storočie. Slovenská národná galéria Bratislava. Reprofoto: katalóg výstavy.

ukončení svojho pôsobenia (s. 58) ako upomienkový predmet do iných častí monarchie, prípadne sa stávali ďalej predmetom kúpnopredajných transakcií alebo darov. Záver štúdie (s. 68) tak podčiarkuje fenomén cirkulácie umeleckých predmetov medzi centrom a perifériou, ktoré sú síce použitým materiálom aj zobrazovanou témou priamo naviazané na miesto svojho vzniku, no svojou kvalitou ďaleko presiahli lokálny rámec, za ktorý sa vďaka tomu fyzicky často dostávali. Inými slovami, bol o ne záujem v bohatých častiach monarchie aj vo vzdialenejšej Európe. Ide o najčastejší artefakt z územia Slovenska v zahraničných múzeách, ktorý u nás v takomto počte nenájdeme. Už len tento fakt, na ktorý autorka zvlášť upozorňuje (s. 57), sám osebe dokladá dôležitosť a zmysel zvolenej témy výstavy.

Samotný katalóg je rozdelený na dve časti: prvá, rozsiahlejšia, pochádza z kolekcie Nadácie Achima

a Beate Middelschulteovcov z Essenu (trvalo zapožičanej Múzeu baníctva a gotiky v Leongangu), ktorá sa stala základom výstavy. Obsahuje 77 položiek (kat. č. 1.1 – 1.77) zahŕňajúcich všetky typy špaňodolinských predmetov: od najpočetnejšie zastúpených tumlerov (baníckych polguľových pohárov), ktorých je celkovo 26, cez misky, dózy, šálky a súdky (jednoduché aj dvojité), k originálnejším kusom ako kanvica na kávu či tabatierka. Väčšina exponátov je sčasti pozlátená, frekventovaná je povrchová puncovaná úprava tmavohnedej farby v štýle „hadej kože". Z historického hľadiska sú najzaujímavejšie nápisy (v katalógu prehľadne umiestnené vždy v dolnej časti strany a odlíšené zelenou farbou tlače), obvykle odkazujúce na zázrak premeny železa na meď, často s mytologickou personifikáciou resp. priradením k príslušnej planéte (Mars – železo, Venuša – meď). V drvivej väčšine pri 63 exponátoch s nápismi ide o nápisy v nemčine (spolu 59), tri sú latinské. Celkovo je vo svete známych 264 variant nápisov na špaňodolinských predmetoch (por. štúdiu T. Asmussen, s. 25), len veľmi sporadicky sa v súkromných zbierkach vyskytuje maďarčina, stará čeština alebo slovenčina (v katalógu zastúpená v jedinom prípade, č. 1.8). Až takáto absolútna prevaha nemčiny sa zdá zarážajúca, odborná literatúra ju vysvetľuje tým, že zhotovitelia predmetov boli nemeckej národnosti.[3]

Druhá katalógová časť (kat. č. 2 – 38) prináša výber rozmanitých exemplárov z viacerých, prevažne nemeckých a rakúskych zbierok. Jej najdôležitejšou časťou je desať handštajnov, na niektoré z nich odkazujú citované štúdie od H. Haug a B. Hodásovej. Okrem nich sú tu zaradené aj súvisiace diela – špaňodolinské predmety, tabuľová maľba s prorokom Danielom, gotické busty svätej Barbory a proroka Daniela z Tirolska, cechový pokál z Banskej Bystrice so zakomponovaným kokosovým orechom, ukážky pôvodných vydaní baníckej literatúry (Agricolove diela zo 16.st., Banícka kniha zo Schwazu). Dozvieme sa aj takú zaujímavosť, že americký prezident Herbert Hoover bol pôvodným povolaním banský inžinier, a ešte pred svojou politickou kariérou vydal anglický preklad latinského vydania Agricolu (kat. č. 9). Exponáty tejto časti výstavy tak umožňujú pochopiť špecifiká stredoslovenskej produkcie v širšom európskom aj svetovom kontexte.

Záver publikácie tvorí štúdia D. Burana **„Kameň a soľ, hniezdo a vosk."** (s. 185 – 191): reflexia diela súčasného slovenského sochára Štefana Papča, ktorého kompozície s témou minerálov, prírodných a živočíšnych prvkov v krajine môžu byť vnímané ako reinterpretácia historických handštajnov a vytvárajú inšpiratívny dialóg medzi historickou tradíciou a súčasným umením.

Z hľadiska formálneho spracovania je katalóg na vysokej úrovni; sú k dispozícii kvalitné farebné reprodukcie, prehľadná grafická úprava a poznámkový aparát požadovanej kvality. Z dôvodov, ktoré presahujú odborný rámec recenzie, bude výstava po Nemecku a Rakúsku na Slovensku pravdepodobne prezentovaná len v podobe redukovanej na exponáty prvej časti Katalógu. V pripravovanej slovenskej verzii katalógu považujem popri už uvedených pripomienkach k Prológu (teda doplnenie o históriu Špaňej doliny a terminologické korekcie) za vhodné zaradiť aj krátky glosár s definíciami a vysvetleniami termínov ako tumler, handštajn, štufa, cementácia etc. Samozrejme, kto si pozorne prečíta celý katalóg, nájde v rôznych jeho častiach patričné vysvetlenie. Avšak prehľadné definície na jednom mieste by pomohli takým čitateľom, ktorí si v katalógu listujú len výberovo. Rovnako by sa zišla podrobnejšia mapa regiónu s vyznačením všetkých spomínaných lokalít (ručne kreslená mapa na s. 15, prevzatá zo staršej literatúry, je nedostatočná). Tieto drobnosti sú však okrajovými záležitosťami, ktoré by doplnili celkovú vysokú hodnotu diela. Ide o vynikajúci výsledok medzinárodnej spolupráce, ktorá prináša mnohovrstevné spracovanie témy. Pre slovenskú odbornú aj laickú verejnosť vôbec po prvýkrát v takejto šírke a hĺbke predstavuje jeden z najvýznamnejších fenoménov ranonovovekého baníctva a umeleckého remesla na našom území v jeho európskych súvislostiach. Historické povedomie o špaňodolinských produktoch, zázraku cementácie a kvalite zachovaných handštajnov je cenným odkazom, ktorý publikácia sprostredkúva.

Martin Štefánik
Historický ústav SAV, v. v. i.
e-mail: martin.stefanik@savba.sk

[3] HÉJJ-DÉTÁRI, A.: Herrengrunder Gefässe: „Ein Wunder der Natur". In: *Ars Decorativa*, zv. 3, 1975, s. 70.